

تجزیه و تحلیل انطباق عملیات و صورت‌های مالی
بانک‌ها در بخش ارزی بر ضوابط بانکداری بدون ربا

سیدعلی روحانی *

سید مهدی بنی طباطبائی **

مصطفی موفق یامی ***

* دانشجوی دکتری اقتصاد دانشگاه تهران و پژوهشگر مرکز پژوهش‌های مجلس

** دانشجوی دکتری اقتصاد دانشگاه علامه طباطبائی

*** دانشجوی دکتری اقتصاد دانشگاه تهران و کارشناس ارزی بانک توسعه تعاون

چکیده

اجرای صحیح عقود مصرح در قانون عملیات بانکی بدون ربا، مستلزم به‌کارگیری ضوابط حسابداری ویژه‌ای است که منعکس‌کننده رویکرد بانکداری بدون ربا در صورت‌های مالی بانک‌ها باشد. از جمله این ضوابط می‌توان به تفکیک درآمدهای بانک به مشاع و غیرمشاع و همچنین تدوین صورت حق‌الوکاله (یا صورت عملکرد سپرده‌های سرمایه‌گذاری) اشاره نمود. این ضوابط باید هم در خصوص بخش ریالی و هم در خصوص بخش ارزی فعالیت‌های بانک مدنظر قرار گیرد. در مقاله حاضر، با تجزیه و تحلیل دقیق صورت‌های مالی بانک‌ها، صورت‌های مالی بانکی استاندارد و نیز مقررات بانک مرکزی نشان داده می‌شود که فرایندهای حسابداری مربوط به سپرده‌ها و تسهیلات ارزی، متفاوت با بخش ریالی بوده و اقتضات بانکداری بدون ربا را محقق نمی‌نماید. این مسئله موجب می‌شود اموری نظیر «علی‌الحساب بودن سود پرداختی» و «به‌کارگیری مشاع سپرده‌ها» در خصوص سپرده‌های ارزی بانک‌ها، عملاً امکان تحقق نداشته باشد. در واقع روال‌های حسابداری فعلی در خصوص منابع و مصارف ارزی بانک‌ها، کاملاً مشابه روال‌های تعریف شده در بانکداری متعارف (ربوی) است. این در حالی است که استانداردهای شرعی و حسابداری بین‌المللی هیچ‌گونه تمایزی میان واحدهای پولی سپرده‌های جذب شده بانک‌های اسلامی قائل نمی‌شوند. **واژگان کلیدی:** بانکداری بدون ربا، عملیات ارزی، حسابداری بانکی، صورت‌های مالی بانک، سود مشاع، سود علی‌الحساب، صورت سود و زیان

مقدمه

براساس ماده ۳ از فصل دوم قانون عملیات بانک بدون ربا و همچنین مواد یک و شش آیین‌نامه این فصل، جذب سپرده در بانک‌ها می‌تواند به یک از سه روش سپرده قرض‌الحسنه جاری، سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز و سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار، انجام شود. دو مورد براساس عقد قرض بدون بهره انجام شده و سود تعلق گرفته به آن‌ها صفر است، اما نوع سوم براساس عقد وکالت عام یا خاص تجهیز شده و دارای سود متغیری است که مقدار قطعی آن در پایان دوره مالی محاسبه می‌شود. همچنین براساس مواد ۷-۱۷ (فصل سوم) قانون عملیات بانکی بدون ربا و ماده ۹۸ قانون برنامه پنجم توسعه، روش‌های تخصیص منابع در نظام بانکی عبارتند از: قرض‌الحسنه، فروش اقساطی (نسیه)، معاملات سلف، اجاره به شرط تملیک، جعاله، مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، استصناع، مباحه و خرید دین است.

اجرای صحیح عقود فوق، خصوصاً عقد وکالت در خصوص سپرده‌های سرمایه‌گذاری، مستلزم به‌کارگیری ضوابط حسابداری ویژه‌ای است که در واقع منعکس‌کننده رویکرد بانکداری بدون ربا در صورت‌های مالی بانک‌ها می‌باشد. از جمله این ضوابط می‌توان به تفکیک درآمدهای بانک به مشاع و غیرمشاع و همچنین تدوین صورت حق‌الوکاله (یا صورت عملکرد سپرده‌های سرمایه‌گذاری) اشاره نمود.

اغلب بانک‌ها مشابه عملیات سپرده‌گیری و تسهیلات‌دهی ریالی، در حوزه ارزی نیز به جذب سپرده و اعطای تسهیلات اقدام می‌کنند. از آنجا که ماهیت سپرده‌گیری و تسهیلات‌دهی در حوزه ریالی و ارزی مشابه است، انتظار می‌رود قراردادهای مربوط و همچنین ضوابط حسابداری دو حوزه ریالی و ارزی نیز تا حدود قابل توجهی مشابه یکدیگر باشد. اما مراجعه به مقررات بانک مرکزی و نیز صورت‌های مالی بانک‌ها (صورت سود و زیان)، خلاف این مسئله را نشان می‌دهد. بر این اساس و

با توجه به اهمیت روش‌های حسابداری در شرعی یا غیرشرعی شدن عملیات بانکی، مطالعه مستقل و دقیق بخش ارزی ضروری می‌نماید. در مقاله حاضر، پس از تبیین سؤالات تحقیق، روش و پیشینه پژوهش، استانداردها و مقررات موجود در خصوص ضوابط حسابداری سود و زیان بانک (که در صورت سود و زیان متجلی می‌شود) تشریح شده و نشان داده می‌شود که مقرراتی که ناظر بر روش‌های حسابداری بوده و تضمین‌کننده غیرربوبی بودن عملیات بانک هستند، شامل بخش ارزی نمی‌گردد. سپس میزان انطباق قراردادهای ارزی بانک‌ها ضوابط بانکداری بدون ربا، با توجه به مفاد این قراردادها مورد بررسی قرار می‌گیرد. در نهایت با مراجعه به صورت‌های مالی بانک‌ها در سال‌های گذشته و همچنین مراجعه به صورت‌های مالی استاندارد ارائه شده توسط بانک مرکزی، اثبات می‌گردد که روش‌های حسابداری به کار گرفته شده در بخش عملیات ارزی بانک‌ها (جذب سپرده و اعطای تسهیلات)، ناسازگار بر رویکرد بانکداری بدون ربا و بلکه منطبق بر بانکداری متعارف بوده و موجب تردید در شرعی بودن سود پرداختی به سپرده‌گذاران ارزی بانک‌ها می‌شود.

۱- روش پژوهش و سؤالات تحقیق

- مهمترین سؤالاتی که مقاله حاضر در صدد پاسخ به آن‌ها است عبارتند از:
- ۱- آیا در ایران، مقررات حاکم بر حسابداری سود و زیان بانک‌ها در بخش ارزی، مشابه مقررات حاکم بر بخش ریالی بانک‌ها است؟
 - ۲- آیا مفاد قراردادهای جذب سپرده و اعطای تسهیلات ارزی بانک‌های ایران، منطبق بر رویکرد بانکداری بدون ربا است؟
 - ۳- درآمدهای حاصل از اعطای تسهیلات ارزی و سود پرداخت شده به سپرده‌های ارزی بانک‌ها، چگونه در صورت سود و زیان بانک ظاهر می‌شود؟

۴- آیا روش‌های حسابداری ناظر بر سپرده‌ها و تسهیلات ارزی که در حال حاضر، در بانک‌ها اجرا می‌شود، با مفاد قراردادهای سپرده و تسهیلات ارزی سازگار است؟

۵- آیا روش‌های حسابداری صورت سود و زیان بانک‌ها در بخش ارزی، منطبق بر الزامات و اقتضائات بانکداری بدون ربا است؟

به‌منظور پاسخ به سؤالات فوق، از روش تجزیه و تحلیل اسناد حقوقی (مقررات و قراردادهای بانکی) و اسناد مالی (صورت‌های مالی) شامل استانداردهای سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی، دستورالعمل‌های بانک مرکزی ناظر بر حسابداری صورت سود و زیان، قراردادهای جذب سپرده و اعطای تسهیلات برخی بانک‌های داخلی، صورتهای مالی بانک‌های داخلی و صورت‌های مالی بانکی استاندارد، ابلاغ شده توسط بانک مرکزی در پایان سال ۱۳۹۴ استفاده شده است.

۲- پیشینه پژوهش

بعد از گذشت ۱۵ سال از اجرای قانون بانکداری بدون ربا، برای اولین بار در سال ۱۳۷۸ به سپرده‌های سرمایه‌گذاری بانک مسکن مابه‌التفاوت سود علی‌الحساب و قطعی پرداخت شده است و بعد از آن هم کمتر شاهد چنین اخباری بوده‌ایم. طی سه دهه اخیر و در دوره اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا، مقالات متعددی پیرامون چالش‌های شرعی موجود در نظام بانکی ایران نگاشته شده است. قائمی و همکاران (۱۳۹۵) معضل سود علی‌الحساب تضمین شده را از مهمترین نواقص در الگوی اجرایی بانکداری بدون ربا در ایران دانسته است. ملاکریمی و قلیچ (۱۳۹۵) عدم محاسبه مابه‌التفاوت سود علی‌الحساب با سود قطعی را از موانع حذف ربا از نظام بانکی دانسته‌اند. میثمی و قلیچ (۱۳۹۰) ابراز داشته‌اند «پرداخت سود علی‌الحساب باعث گردیده عملیات بانکداری بدون ربا در کشور مشابه عملیات بانکداری ربوی در سایر کشورها شود و افراد احساس کنند

در بانک‌های کشور به پول، نرخ معین و مشخص و از پیش تعیین شده تعلق می‌گیرد که رابطه‌ای با فعالیت‌های اقتصادی ندارد.»

عدم جدیت بانک‌ها در محاسبه سود علی‌الحساب موجب شد رئیس کل بانک مرکزی در سال ۱۳۹۳ اعلام کند:^۱ «امسال برای اولین بار اعلام شده است که شرط برگزاری مجمع بانک این است که حسابرس مستقل محاسبه سود قطعی را تأیید کند.»

با این وجود و به‌رغم اهمیت این مقوله، مطالعات محدودی در ارتباط با بررسی میزان انطباق عملیات بانک‌ها و روش‌های حسابداری به‌کار گرفته شده در صورت‌های مالی بانک‌ها، با ضوابط بانکداری بدون ربا انجام شده است. ضیایی (۱۳۸۰) فقدان استانداردهای حسابداری و حسابرسی را مانع رشد بانک‌های اسلامی دانسته است. میثمی و قلیچ (۱۳۹۰) اجرای صحیح بانکداری بدون ربا در کشور را منوط به اصلاح ساختارهای حسابداری متعارف دانسته‌اند. به‌دلیل فقدان شیوه‌های حسابداری مناسب، در بانک‌های کشور با سپرده‌های سرمایه‌گذاری دقیقاً مشابه سپرده‌های قرضی برخورد می‌شود و اصل و سود این دسته از سپرده‌ها در ستون بدهکاری بانک در ترازنامه و جزء هزینه‌های سرمایه به ثبت می‌رسند.

اما متأسفانه تاکنون مطالعه‌ای در ارتباط با بررسی میزان انطباق عملیات بانک‌ها و روش‌های حسابداری به‌کار گرفته شده در صورت‌های مالی بانک‌ها، با ضوابط بانکداری بدون ربا در بخش ارزی انجام نشده است. به‌نظر می‌رسد محققان هنگام بررسی میزان انطباق روش‌های حسابداری ناظر بر صورت سود و زیان بانک و نحوه محاسبه سود مشاع، تمایزی میان عملیات سپرده‌گیری و اعطای تسهیلات ریالی و ارزی قائل نشده‌اند و دو بخش ریالی و ارزی را یکسان انگاشته‌اند.

^۱ سخنرانی در بیست و پنجمین همایش بانکداری اسلامی - ۱۰ شهریور ۱۳۹۳ - سالن همایش‌های بین‌المللی

۴- استانداردهای شرعی داخلی و خارجی ناظر بر حسابداری صورت سود و زیان

۴-۱- دستورالعمل‌های بانک مرکزی ایران

به موجب تبصره ذیل ماده ۳ قانون عملیات بانکی بدون ربا، سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار که بانک در به‌کار گرفتن آن‌ها وکیل می‌باشد، در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله مورد استفاده قرار می‌گیرد. ضمن آن که ماده ۵ قانون مزبور اشعار می‌دارد منافع حاصل از عملیات فوق در تبصره مزبور، براساس قرارداد منعقد، متناسب با مدت و مبالغ سپرده‌های سرمایه‌گذاری و رعایت سهم منابع بانک به نسبت مدت و مبلغ در کل وجوه به‌کارگرفته شده در این عملیات، تقسیم خواهد شد. تعیین و اعلام نرخ سود علی‌الحساب سپرده‌ها و تمایز آن با سود قطعی، حائز اهمیت بسیار است و نادیده گرفتن آن می‌تواند موجب آثار و پی‌آمدهای نامطلوبی در بازار پولی و بانکی کشور از قبیل تداعی بانکداری ربوی، از بین رفتن حق الوکاله و یا سود سهامداران شود.^۱ از این‌رو، از مهمترین خصیصه‌های بانکداری بدون ربا می‌توان از رعایت اصل تسهیم سود حاصل از فعالیت‌های موصوف بین بانک و سپرده‌گذار نام برد.^۲

بانک مرکزی در سال ۱۳۸۲، «دستورالعمل اجرایی چگونگی محاسبه سود قطعی سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار با احتساب حق الوکاله به‌کارگیری سپرده‌ها» را طی بخشنامه شماره م/ب/۱۷۹۹ مورخ ۱۳۸۲/۱۰/۱۸ به شبکه بانکی ابلاغ نمود. در این دستورالعمل ابتدا روش محاسبه سود قابل تقسیم (سود مشاع) بین بانک و سپرده‌گذاران تشریح شده. در ادامه این دستورالعمل روش محاسبه حق الوکاله بانک برای به‌کارگیری سپرده‌های سرمایه‌گذاری و چگونگی تقسیم سود قطعی

^۱ بخشنامه شماره ۹۴/۳۱۴۹۳۱ بانک مرکزی مورخ ۱۳۹۴/۳۰/۱۰

^۲ بخشنامه شماره ۳۷۸۵۲/۹۳ مورخ ۱۶/۰۲/۱۳۹۳

متعلقه به دارندگان حساب‌های سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار بیان شده است. در زیرنویس شماره (۱) این دستورالعمل (مربوط به چگونگی محاسبه خالص منابع سپرده‌گذاران) صراحتاً بیان شده است: «فقط انواع حساب‌های سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار ریالی باید در محاسبات مدنظر قرار گیرند و سپرده‌های ارزی در این محاسبات نباید منظور شود.» در واقع بانک مرکزی با این عبارت، عدم شمول مقررات سود مشاع بر سپرده‌های ارزی را «الزام» نموده است.

در سال ۱۳۸۷، با عنایت به این‌که در دستورالعمل مزبور سپرده‌گذاری و اعطای تسهیلات بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی نزد/ به یکدیگر در چارچوب ضوابط مقرر، جزء مصادیق مصارف مشاع احصاء نشده بود، دستورالعمل مذکور مورد بازنگری قرار گرفت و نسخه جدید دستورالعمل یاد شده طی بخشنامه شماره ۱۲۶۳۳۱/۸۷ مورخ ۱۹/۲/۱۳۸۷ به شبکه بانکی ابلاغ شد. زیرنویس مذکور در بخشنامه سال ۱۳۸۲، در بخشنامه جدید به صورت زیر تغییر یافت:

«فقط انواع حساب‌های سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار ریالی شامل سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار نزد سایر بانک‌ها و مؤسسات اعتباری باید در محاسبات مدنظر قرار گیرد و سپرده‌های ارزی در این محاسبات فعلاً منظور نمی‌شود.»

بانک مرکزی مجدداً در تاریخ ۱۶/۲/۱۳۹۳ و به موجب بخشنامه شماره ۱۳۹۳/۳۷۸۵۲، بخشنامه پیشین را، با لحاظ تسهیلات اعطایی در قالب عقود استصناع، مرابحه و خرید دین^۱، در مصارف مشاع و لحاظ درآمدهای حاصل از آن‌ها در سود مشاع، همچنان پابرجا و لازم‌الاجرا اعلام نمود.

آخرین نسخه از دستورالعمل‌های ناظر بر محاسبه سود مشاع و قطعی، «دستورالعمل محاسبه سود مشاع» است که در جلسه ۱۲۰۰ شورای پول و اعتبار

^۱ این عقود به موجب ماده ۹۸ قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه اضافه شد.

مورخ ۲۹/۲/۱۳۹۴ به تصویب رسید. مطابق این دستورالعمل، سهم سود قطعی سپرده متعلق به سپرده‌گذار به صورت زیر محاسبه می‌شود:

حق‌الوکاله بکارگیری سپرده‌ها - [جایزه سپرده قانونی مربوط به سپرده + (سود - خالص منابع سپرده‌گذار) × سهم سود قطعی سپرده متعلق به سپرده‌گذاران] - خالص مصارف مشاع

البته مانند دستورالعمل‌های پیشین، در ماده ۲ این دستورالعمل تصریح شده است که: «این دستورالعمل صرفاً ناظر بر نحوه محاسبه و تقسیم سود مشاع ریالی بوده و نحوه محاسبه سود مشاع ارزی و سهم سود قطعی متعلق به سپرده‌گذاران ارزی، از شمول این دستورالعمل خارج می‌باشد.»

بر این اساس می‌توان گفت از ابتدای اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا تاکنون، هیچ‌گونه مقرراتی درخصوص نحوه محاسبه سود مشاع و سهم بانک و سپرده‌گذاران از سود قطعی برای سپرده‌های مدت‌دار ارزی وجود نداشته است. در فقدان مقررات مذکور، بانک‌ها اقدام به محاسبه سود قطعی ننموده و سود علی‌الحساب پرداختی به سپرده‌های مدت‌دار ارزی، همان سود قطعی تلقی شود. در بخش ششم تشریح خواهد شد که ساختار صورت سود و زیان بانک‌ها نیز به گونه‌ای طراحی شده که اصولاً امکان محاسبه سود قطعی برای سپرده‌های ارزی نیز وجود ندارد.

۲-۴- استانداردهای شرعی بین‌المللی

در دهه اخیر، برخی مؤسسات اسلامی در سطح بین‌المللی، اقدام به ارائه استانداردهای شرعی، حسابداری، حسابرسی، حاکمیت شرکتی و ... برای مؤسسات مالی اسلامی نموده‌اند. یکی از این نهادها «سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی»^۱ است. این سازمان براساس توافقنامه همکاری میان مؤسسات مالی اسلامی در اول صفر سال ۱۴۱۰ هجری قمری (مطابق با ۲۶ فوریه

^۱ AAOIFI

۱۹۹۰ میلادی) در الجزایر تأسیس شد و در یازدهم رمضان ۱۴۱۱ هجری قمری (مطابق با ۲۷ مارس ۱۹۹۱ میلادی) در بحرین به ثبت رسید. این سازمان مؤسسه‌ای بین‌المللی، غیردولتی و غیرانتفاعی است که تلاش می‌کند استانداردهای حسابداری، حسابرسی، حاکمیتی و اخلاقی برای بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی ارائه نماید.^۱ استانداردهای تهیه شده^۲ توسط این مؤسسه با هدف اجرایی شدن در کشورهای عضو و غیرعضو تولید شده است که عبارتند از:

- **دستورات راهنما^۳:** به‌منظور انطباق اولیه استانداردهای سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (AAOIFI)
- **اصول اخلاقی^۴:** شامل ضوابط اخلاقی کارکنان و حسابداران مؤسسات مالی اسلامی
- **استانداردهای حاکمیتی^۵:** مرکب از ۷ استاندارد شامل شورای نظارت شرعی، انتصاب، ترکیب و گزارش، بررسی شرعی، بررسی شرعی داخلی، کمیته حسابرسی و راهبری مؤسسات مالی اسلامی، استقلال شورای نظارت شرعی، بیانیه اصول راهبری و افشا برای مؤسسات مالی اسلامی و اداره مسؤولیت اجتماعی شرکتی و افشا برای مؤسسات مالی اسلامی
- **استانداردهای حسابرسی^۶:** مرکب از ۵ استاندارد شامل اهداف و اصول حسابرسی، گزارش حسابرس، شرایط اشتغال به حسابرسی، بررسی انطباق با اصول و قواعد شریعت توسط حسابرس مستقل و مسؤولیت حسابرس برای در نظر گرفتن تخلف و اشتباه در حسابرسی صورت‌های مالی

^۱ <http://aaoifi.com/our-history/?lang=en>

^۲ <http://www.aaoifi.com/en/standards-and-definitions/shari'a-standards/>

^۳ Guidance Note

^۴ Ethics

^۵ Governance Standards

^۶ Auditing Standards

- **استانداردهای حسابداری^۱**: شامل ۲۶ استاندارد از جمله استانداردهای افشای عمومی در صورت‌های مالی و صورت‌های مالی نمونه، مرابحه، تأمین مالی مضاربه، تأمین مالی مشارکت، افشای مبنای تخصیص سود بین مالکان و دارندگان حساب‌های سرمایه‌گذاری، سلف و سلف موازی، اجاره و اجاره به شرط تملیک، استصناع و استصناع موازی، بیع نسبه، سرمایه‌گذاری در صکوک، سهام و ابزارهای مالی مشابه، سرمایه‌گذاری در املاک و مستغلات و...
 - **استانداردهای شرعی^۲**: شامل ۴۸ استاندارد از جمله استانداردهای معاملات ارزی، کارت‌های اعتباری و بدهی، نکول در بازپرداخت بدهی، تضامین، مشارکت (شرکت) و شرکت‌های نوین، خدمات بانکی، توزیع سود در حساب‌های سرمایه‌گذاری مضاربه، مدیریت نقدینگی و ...
- مهمترین استانداردهای این مجموعه که در راستای پاسخ به سؤالات مقاله حاضر مفید هستند، عبارتند از:

- ۱- استاندارد شرعی شماره ۴۰: «توزیع سود در حساب‌های سرمایه‌گذاری مضاربه»^۳
 - ۲- استاندارد حسابداری شماره ۱: «افشای مبنای تخصیص سود بین مالکان و دارندگان حساب‌های سرمایه‌گذاری»^۴
 - ۳- استاندارد حسابداری شماره ۵: «ارائه و افشای عمومی در صورت‌های مالی بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی»^۵
- در بخش دوم استاندارد شرعی شماره ۴۰^۱، فارغ از نوع ارز مورد استفاده، دو نوع حساب سرمایه‌گذاری تعریف شده است: حساب سرمایه‌گذاری عام (نامحدود)^۲

¹ Accounting Standards

² Sharia Standards

³ Distribution of Profit in Mudarabah-based Investments Accounts

⁴ FAS 5 – Disclosure of Bases for Profit Allocation between Owner's Equity and Investment Account Holders

⁵ FAS 1 – General Presentation and Disclosure in the Financial Statements of Islamic Banks and Financial Institutions

(نامحدود)^۲ و حساب سرمایه‌گذاری خاص (محدود)^۳. دارنده حساب سرمایه‌گذاری عام، براساس قرارداد مضاربه به بانک اختیار می‌دهد تا به‌عنوان عامل و بدون هیچ محدودیتی آن وجوه را سرمایه‌گذاری نماید، اما در حساب سرمایه‌گذاری خاص، بانک مجاز به سرمایه‌گذاری در حوزه یا پروژه مشخصی خواهد بود. از آنجا که این حساب‌ها براساس عقد مضاربه است، هرگونه زیان احتمالی در صورتی که ناشی از خطا، غفلت و یا نقض عهد بانک نباشد بر عهده سپرده‌گذار خواهد بود. به‌همین دلیل، بانک در این سپرده‌ها هیچ چیز را ضمانت نمی‌کند و صرفاً متعهد است که سود و ضرر حاصل را براساس نسبت‌های مورد توافق، محاسبه و توزیع نماید.

در بخش چهارم این استاندارد تصریح شده است که محاسبه سود یا زیان باید براساس سهم از سود و زیان که قبلاً مورد توافق قرار گرفته است، باشد نه به‌صورت یک مقدار مشخص^۴ و یا درصد مشخصی از اصل سرمایه.^۵ در بخش پنجم بیان شده است که برای توزیع سود بین سپرده‌گذاران به هر یک از آن‌ها، امتیازی براساس حاصلضرب میزان سپرده و مدت زمان آن اختصاص داده می‌شود و این امتیاز سهم سپرده‌گذار از سود یا زیان احتمالی را مشخص خواهد کرد.^۶

همچنین پرداخت سود انتظاری به‌صورت علی‌الحساب نیز مجاز شمرده شده است مشروط به این که بانک پس از نقد کردن دارایی‌های مضاربه، سود تحقق یافته را محاسبه و براساس توافق قبلی تقسیم کند. صرفاً در این صورت است که بانک می‌تواند بخشی از سهم سود خود را به سپرده‌گذاران واگذار نماید.^۷

¹ Shari' aStandard No, (40): Distribution of Profit in Mudarabah-based Investments Accounts- part 2 –page 719

² Unrestricted Investment Account

³ Restricted Investment Account

⁴ Lump Sum

⁵ Shari' a Standard No, (40): Distribution of Profit in Mudarabah-based Investments Accounts- part 4/1 –page 731

⁶ Ibid - part 5/1 –page 725

⁷ Ibid - part 5/2 –page 725

نحوه محاسبه دقیق سود در مجموعه استانداردهای شرعی نیامده است ولی در چند استاندارد از جمله استانداردهای حسابداری شماره ۱ و ۵ تصریح شده است که نحوه محاسبه و تقسیم سود بین بانک و دارندگان سپرده‌های سرمایه‌گذاری بانک باید در صورت‌های مالی افشا شود.^۱

از آنجا که بانک‌ها به‌منظور پرداخت تسهیلات، علاوه بر سپرده‌ها، از منابع خود اعم از سرمایه و سپرده‌های جاری نیز استفاده می‌کنند، در استاندارد حسابداری شماره ۱ پیشنهاد شده است که درآمدهای بانک حاصل از عملیات مضاربه و مشارکت و... به دو بخش مجزا مشاع^۲ و غیرمشاع^۳ تفکیک شود. این تفکیک در صورت‌های های سود و زیان نمونه ارائه شده توسط این سازمان نیز توصیه شده است.

نحوه محاسبه درآمد و سود خالص بانک در چارچوب پیشنهادی این سازمان، در قالب صورت درآمدی (صورت سود و زیان) یک بانک فرضی تبیین شده است. نحوه تعامل با سپرده‌های سرمایه‌گذاری مضاربه در الگوی سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (AAOIFI)، همچنین تفکیک درآمدهای بانک به مشاع و غیرمشاع و نحوه محاسبه سود قطعی بانک، بسیار مشابه رویکرد قانون عملیات بانکی بدون ربا مصوب ۱۳۶۲ برای حساب‌های سرمایه‌گذاری بر مبنای عقد وکالت است.

¹ FAS 1 – part 3/18: Disclosure of the method used by the Islamic bank to allocate investment profits (losses) between unrestricted investments account holders or their equivalent and the Islamic bank as a Mudarib or as an investment manager whether or not participating in the investments with its own funds.

Disclosure should be made in the financial statements of the method (s) used by the Islamic bank to determine the share of unrestricted investments in the profits (losses) of the period. Disclosure should also be made of the returns of each type of investment accounts and their rate of return. (para 27)

² Jointly financed (by Bank & Unrestricted Investment Account)

³ Self-financed (by Bank)

نکته قابل توجه در الگوهای ارائه شده توسط سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (AAOIFI)، عدم تمایز میان سپرده‌های ارزی و سپرده‌های واحد پول ملی، در محاسبه سود قطعی است. به بیان دیگر، سازمان مذکور قواعد حسابداری یکسانی را برای حساب‌های ارزی و حساب‌های ریالی در صورت سود و زیان پیشنهاد می‌دهد.

۵- بررسی انطباق قراردادهای ارزی بانک‌ها بر ضوابط بانکداری بدون ربا

قراردادهای ارزی بانک‌ها را می‌توان در دو بخش تجهیز (جذب سپرده) و تخصیص (اعطای تسهیلات) منابع ارزی مورد بررسی قرار داد. جذب سپرده در قالب قراردادهای سپرده‌گذاری جاری و مدت‌دار ارزی و اعطای تسهیلات عمدتاً در قالب قراردادهای مشارکت مدنی و فروش اقساطی ارزی صورت می‌پذیرد. در ادامه میزان انطباق این قراردادها با ضوابط بانکداری بدون ربا بررسی می‌شود.^۱

۵-۱- قرارداد سپرده مدت‌دار ارزی

متن قرارداد سپرده مدت‌دار ارزی یک بانک نمونه به صورت زیر است:

«بند ۲- بانک استرداد اصل سپرده را تعهد می‌نماید و وجوه سپرده ارزی را با حق توکیل به غیر ولو کراراً و در صورت فوت سپرده‌گذار/سپرده‌گذاران به وصایت از طرف آن‌ها طبق قانون عملیات بانکداری بدون ربا به‌طور مشاع به‌کار گرفته و

^۱ از آنجا که قراردادهای سپرده جاری ارزی فاقد سود هستند، مسئله محاسبه سود مشاع در فرایندهای حسابداری در مورد این نوع از سپرده‌ها وجود ندارد و لذا نیازی به بررسی آن‌ها در این مقاله وجود ندارد. همچنین قراردادهای فروش اقساطی ارزی، فاقد شبهه ربوی مرتبط با موضوع مقاله حاضر هستند و صرفاً به جهت «غیرمشاع» تلقی شدن درآمد حاصل از اعطای این نوع تسهیلات، در تعارض با ضوابط بانکداری بدون ربا هستند. لذا متن این قراردادها در مقاله حاضر تشریح نشده، اما نحوه ورود آن‌ها در صورت سود و زیان در بخش ششم مورد نقد قرار خواهد گرفت.

منافع حاصل را پس از کسر حق الوکاله و حق الوصایه طبق آیین‌نامه و مقررات به تناسب مبلغ و مدت [به] ذینفع سپرده‌ها یا و قائم مقام آنان پرداخت می‌نماید» در ادامه نیز تصریح شده که بانک «منافع حاصل (از به‌کارگیری سپرده‌های مدت‌دار ارزی) را پس از کسر حق الوکاله به ذینفع پرداخت خواهد نمود».

لازمه تحقق این دو بند آن است که اولاً درآمدهای حاصل از اعطای تسهیلات ارزی صورت سود و زیان بانک‌ها، در بخش درآمدهای مشاع منظور می‌گردد. و ثانیاً بانک برای سپرده‌ها و تسهیلات ارزی، مشابه سپرده‌ها و تسهیلات ریالی، دارای صورت حق الوکاله (یا صورت عملکرد سپرده‌های سرمایه‌گذاری) باشد و حق الوکاله بانک و سهم سپرده‌گذار از سود مشاع محاسبه و اعلام گردد. رعایت این دو نکته در ضوابط حسابداری بانک در بخش بعد بررسی می‌شود.

در بند دیگری از قرارداد، به سود علی‌الحساب سپرده مدت‌دار ارزی اشاره می‌شود: «بند ۴- سود علی‌الحساب سپرده‌های سرمایه‌گذاری مطابق قرارداد و نرخ سود تعیین شده در تاریخ انعقاد قرارداد (با رعایت شرط حداقل مانده حساب‌های سپرده طبق دستورالعمل بانک مرکزی ج.ا.ا. برای دریافت سود) به‌صورت روز شمار پرداخت می‌گردد»

واژه «علی‌الحساب» زمانی معنادار است که «سود قطعی» در پایان دوره محاسبه و پرداخت گردد. سود قطعی در صورت حق الوکاله و ذیل صورت سود و زیان بانک محاسبه می‌شود و لذا لازمه تحقق این بند نیز، وجود صورت حق الوکاله برای سپرده‌های ارزی است. در غیر این صورت، ماهیت «علی‌الحساب» بودن سودهای پرداختی زیر سؤال خواهد بود.

۲-۵- قرارداد مشارکت مدنی ارزی

اما قسمت جالب توجه قرارداد مشارکت مدنی ارزی بانک‌ها، نحوه محاسبه قیمت طرح موضوع مشارکت است:

«ماده (۱۴) - شریک متعهد گردید پس از تکمیل طرح موضوع مشارکت، سهم بانک را به قیمتی که کارشناسان بانک تعیین خواهند نمود به صورت نقد خریداری نماید. در صورت درخواست شریک دایر بر خرید اقساطی سهم‌الشرکه بانک و موافقت بانک، شریک مکلف است ظرف مدت ۱۵ روز نسبت به انعقاد قرارداد فروش اقساطی طبق مقررات بانک اقدام و در صورت انقضای مهلت مذکور و عدم هرگونه اقدام یا عدم پرداخت رقم تعیین شده از طرف شریک، بانک حق دارد به هر یک از طرق ذیل اقدام نماید: ...

تبصره: شریک قبول نمود چنانچه قیمت قابل فروش مورد مشارکت کمتر از قیمت تمام شده آن باشد، سهم بانک را به قیمت تمام شده محاسبه و مابه‌التفاوت را به بانک پرداخت نماید. صرف اعلام بانک در مورد قیمت تمام شده ملاک عمل و مناط اعتبار خواهد بود.»

در نگارش قرارداد، بانک در خصوص قیمت‌گذاری موضوع مشارکت اختیار تام برای خود قائل شده و شریک را به پذیرش قیمت پیشنهادی خود برای فروش ملزم نموده است. به‌منظور اطمینان از تضمین قیمت مورد نظر بانک، در تبصره این ماده مجدداً تأکید شده که حتی اگر قیمت فروش کمتر از قیمت تمام شده باشد، شریک در این زمینه ضامن جبران بوده و موظف است مابه‌التفاوت را به بانک پرداخت نماید. روشن است قرارداد به‌گونه‌ای تنظیم شده که بانک مشارکتی در سود و زیان ندارد و تمام ریسک سود و زیان متوجه شریک است. اگرچه این قرارداد در ظاهر بر مبنای ضوابط شرعی و مشارکت بانک و شریک تنظیم شده است، اما عملاً مفهوم مشارکت از قرارداد زدوده شده است.

همچنین مطابق قرارداد، از مانده استفاده نشده تسهیلات، سودی تحت عنوان «هزینه تعهد» از شریک اخذ می‌شود که این بند نیز با مفهوم مشارکت ناسازگار است و ظن ربوی بودن بر آن می‌رود. «ماده (۱۶) - شریک موافقت نمود پس از سه ماه از تاریخ انعقاد قرارداد حاضر نسبت به مانده استفاده نشده تسهیلات ارزی،

هزینه تعهد به میزان ... درصد در سال بر ذمه شریک تعلق گرفته و متعهد گردید با محاسبه و اعلام بانک به بانک پرداخت نماید.»

۶- بررسی انطباق روش‌های حسابداری بانک‌ها در بخش ارزی بر ضوابط بانکداری بدون ربا

۶-۱- حسابداری عملیات ارزی در صورت سود و زیان بانک‌ها

ضوابط حسابداری و قراردادهای عملیات بانکی مربوط به حوزه ریالی، به‌گونه‌ای طراحی شده است که در عمل، هم بانک‌ها و هم تسهیلات‌گیرندگان، انگیزه بالایی برای خروج از چارچوب قراردادها دارند و این امر موجب محتوایابی از عقود مشارکتی و مبادله‌ای شده است. با این وجود، متن قراردادها و نیز استانداردهای حسابداری مربوطه به شکلی طراحی شده است که «عدم تعارض» آن‌ها با ضوابط بانکداری بدون ربا، «بر روی کاغذ» و «به‌طور نسبی» قابل دفاع است. به بیان دیگر، تفکیک درآمدهای مشاع از غیرمشاع در صورت سود و زیان و ضوابط مربوط به محاسبه حق‌الوکاله بانک، به‌گونه‌ای نگاشته شده است که واجد مفاهیم «شریک بودن سپرده‌گذار در سود و زیان بانک» و نیز «وکیل بودن بانک نسبت به سپرده‌های مردم» است.

در خصوص عملیات ارزی بانک‌ها (جذب سپرده و اعطای تسهیلات)، علاوه بر نقدهای پیشین (انحراف بانک‌ها و تسهیلات‌گیرندگان از موازین شرعی در عمل)، نقد مهم دیگری نیز وارد است و آن، عدم انطباق ضوابط حسابداری و قراردادهای بانک، بر بانکداری بدون رباست. به بیان دیگر، در حوزه عملیات ارزی بانک‌ها، حتی «بر روی کاغذ» نیز شاهد انحراف جدی هستیم.

به‌منظور قضاوت درباره انطباق یا عدم انطباق عملیات ارزی بانک‌ها بر موازین و ضوابط بانکداری بدون ربا، لازم است ساختار صورت‌های مالی بانک (به‌طور

خاص، صورت سود و زیان) مورد بررسی قرار گیرد. در واقع، این‌که درآمد (سود) حاصل از اعطای تسهیلات ارزی و نیز سود پرداخت شده به سپرده‌گذاران ارزی، چگونه وارد صورت سود و زیان بانک گردد، تعیین‌کننده ربوی بودن یا غیرربوی بودن عملیات ارزی بانک‌ها است.

پایه‌بند	سال ۱۳۹۲		سال ۱۳۹۱	
	ریال	ریال	ریال	ریال
الف. درآمدهای مشاع:				
سود تسهیلات اعطایی	۳۶۶۹۵,۱۲۰,۴۴۴,۷۵۵		۲۸,۲۲۹,۲۸۶,۸۱۰,۶۸۱	
سود اوراق مشارکت	۲۶۰,۲۲۴,۸۵۲,۸۷۲		۱,۳۵۰,۵۵۸,۰۵۷,۹۶۲	
نظس سود حاصل از سرمایه‌گذاری‌ها	۱,۶۳۱,۹۹۵,۱۲۶,۶۷۰		۹۸۹,۰۵۲,۲۹۹,۹۳۰	
سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری نزد بانک‌ها	۹۳۸,۶۲۵,۹۰۰,۰۰۰,۲۱۵		۹۲۸,۶۷۱,۹۴۴,۷۹۸	
جزیره سپرده قانونی	۲۴۲,۲۰۱,۸۹۵,۸۰۲		۱۸۱,۳۸۵,۸۱۲,۳۰۱	
کسر می‌شود:				
وحد علی الحساب سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت باز		۲۹,۷۶۸,۶۶۸,۹۰۲,۳۱۵		۲۱,۶۹۹,۰۵۵,۸۴۵,۷۷۲
سپه‌بند از درآمدهای مشاع و حق لنگه		(۲۲,۳۲۲,۹۲۲,۶۶۲,۵۰۰)		(۲۶,۳۲۱,۶۲۶,۱۲۲,۸۱۲)
ب. درآمدهای غیر مشاع:				
سود تسهیلات اعطایی ارزی	۱,۶۸۱,۲۷۵,۶۰۱,۳۰۹		۱,۸۹۱,۶۲۱,۴۵۰,۳۸۳	
سود اوراق مشارکت ارزی	۴۷,۲۴۸,۱۶۴,۷۲۱		۳۸,۲۴۴,۷۵۶,۸۲۵	
نظس سود حاصل از سرمایه‌گذاری ارزی	۱۶۱,۳۶۷,۵۸۲,۰۹۶		۱۷۲,۹۱۲,۱۹۰,۱۵۸	
سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری نزد بانک‌ها ارزی	۶۲,۹۶۹,۷۸۱,۳۱۰		۷۰,۲۴۰,۷۰۳,۳۲۲	
گرمزد ارزی	۱,۶۵۱,۸۳۵,۰۴۵,۸۲۵		۱,۲۰۶,۶۲۵,۸۵۱,۷۹۵	
نوجه معاملات ارزی	۱,۹۱۷,۷۸۹,۷۱۷,۶۳۴		۲۴۱,۵۱۲,۱۲۶,۲۱۰	
نظس سایر درآمد‌ها و هزینه‌ها	۷۱,۹۱۰,۸۷۹,۴۵۵		۲۲,۷۶۸,۲۳۳,۸۲۸	
جمع درآمد‌های بانک		۵,۳۱۴,۲۹۶,۷۷۲,۴۵۰		۳,۶۵۹,۲۰۹,۱۶,۳۲۱
ج. هزینه‌ها:				
هزینه‌های عمومی - جاری و پشتیبانی	(۲,۲۹۵,۶۷۹,۳۱۳,۲۲۹)		(۲,۶۶۸,۷۲۱,۴۷۲,۵۷۷)	
زینت مطالبات مشکوک‌الوصول	(۷۵۳,۶۳۰,۵۵۶,۹۴۴)		(۱,۲۰۰,۸۶۰,۲۳۹,۰۳۶)	
گرمزد ارزی	(۳۰۵,۵۲۳,۱۲۸,۹۵۳)		(۳۳۸,۵۹۷,۵۶۷,۸۱۲)	
سود سپرده‌های ارزی	(۳۱۷,۵۷۶,۱۸۹,۳۷۴)		(۱۷۰,۱۹۹,۹۲۱,۰۷۴)	
هزینه مالی	(۶۱,۳۶۲,۳۰۲,۰۷۲)		(۱۰,۳۷۱,۷۸۰,۸۲۰)	
سود فیزی از مالیت		(۲,۷۳۲,۶۷۱,۶۱۰,۴۷۲)		(۲,۳۹۶,۵۰۲,۹۵۱,۳۰۹)
مالیات		۶۰۰,۶۳۹,۶۰۰,۶۶۳		۲,۷۲۰,۶۳۵,۷۸۸,۰۷۲
سود حساب		(۶۱۰,۳۵۶,۵۳۲,۰۴۶)		(۳۲۰,۰۹۱,۲۸,۳۵۹)
		۵,۳۴۶,۰۱۳,۰۶۶,۶۱۷		۲,۴۰۰,۵۲۲,۷۴۹,۷۱۲

صورت سود و زیان بانک‌ها نشان می‌دهد، سود حاصل از اعطای تسهیلات ریالی بانک (اعم از مبادله‌ای و مشارکتی)، به‌عنوان درآمدهای مشاع تلقی شده و پس از کسر حق‌الوکاله بانک، میان بانک و سپرده‌گذاران توزیع می‌گردد. به این ترتیب، براساس استانداردهای حسابداری بانکی، اولاً بانک وکیل سپرده‌گذاران (در سپرده‌های سرمایه‌گذاری) تلقی شده و ثانیاً سود پرداختی به سپرده‌گذاران در طول سال، به‌عنوان سود علی‌الحساب بوده و در انتهای سال و پس از بسته شدن صورت‌های مالی و محاسبه سود قطعی بانک، سهم بانک و سهم قطعی سپرده‌گذار مشخص می‌گردد. هر چند در عمل ممکن است در بسیاری از سال‌ها سود قطعی بانک (از محل درآمدهای مشاع) صفر یا منفی نشان داده شود و عملاً سپرده‌گذار مبلغی بابت مابه‌التفاوت سود علی‌الحساب و قطعی دریافت نکند، اما ضوابط عملیات بانکی بدون ربا در حوزه حسابداری بانک رعایت شده است. اما در حوزه عملیات ارزی، هم در نحوه محاسبه سود حاصل از اعطای تسهیلات ارزی و هم در نحوه محاسبه سود پرداختی به سپرده‌گذاران ارزی به‌گونه دیگری عمل می‌شود.

اولاً سود حاصل از اعطای تسهیلات ارزی بانک‌ها به اشخاص حقیقی و حقوقی داخلی، در بخش درآمدهای غیرمشاع منظور می‌گردد. (در برخی بانک‌ها تحت یک ردیف مستقل با نام «سود تسهیلات اعطایی ارزی» و در برخی دیگر ذیل ردیف‌های «سود و وجه التزام» یا «سایر درآمدهای غیرمشاع»).^۱ بر این اساس سپرده‌گذاران ارزی، سهمی در سود حاصل از اعطای تسهیلات ارزی توسط بانک ندارند، هر چند که این تسهیلات از محل سپرده‌های ارزی آن‌ها پرداخت شده است. این بدین معنی است که در مورد سپرده‌های ارزی، بانک «وکیل» سپرده‌گذاران تلقی نشده، بلکه «مالک» سپرده‌های ارزی در نظر گرفته شده (یعنی

^۱ البته باید توجه داشت که سود حاصل از تسهیلات ارزی بانک با سود حاصل از معاملات ارزی متفاوت است و مورد دوم در اینجا مد نظر نمی‌باشد.

بانک از سپرده‌گذاران قرض گرفته است). چنین تلقی از سپرده‌گذار و بانک، انطباق کامل با بانکداری ربوی دارد و به هیچ‌وجه همسو با بانکداری بدون ربا نیست. ثانیاً سود پرداختی به سپرده‌گذاران ارزی در بخش «هزینه‌ها» در صورت سود و زیان لحاظ می‌شود (در برخی بانک‌ها تحت یک ردیف مستقل با نام «سود سپرده‌های ارزی» و در برخی دیگر ذیل ردیف «سود پرداختی»). این امر بدین معنی است که سود پرداختی به سپرده‌گذار به‌عنوان «هزینه» تلقی شده، نه «سود علی‌الحساب پرداختی به سپرده‌گذار». در واقع، در صورتی که بانک خود را وکیل سپرده‌گذاران ارزی بداند، باید سود پرداختی به آن‌ها را «علی‌الحساب» تلقی کند و در انتهای سال، با محاسبه سود قطعی حاصل از عملیات ارزی و کسر حق‌الوکاله، مابه‌التفاوت سود قطعی و علی‌الحساب را به ایشان پرداخت نماید. اما «هزینه» تلقی کردن سود اعطایی به سپرده‌گذاران ارزی و عدم محاسبه سود قطعی عملیات ارزی، بدین معنی است که بانک دقیقاً مشابه بانکداری ربوی، از سپرده‌گذاران ارزی «استقراض» نموده و نرخ بهره ثابتی را به ایشان پرداخت می‌نماید. در مجموع شواهد دال بر این است که در حوزه عملیات ارزی بانک‌ها، هم در نحوه محاسبه سود سپرده‌های ارزی و هم در نحوه ورود سود سپرده‌ها و تسهیلات ارزی در صورت‌های سود و زیان بانک‌ها، کاملاً منطبق بر استانداردهای بانکداری ربوی عمل می‌شود. گویی عملیات «ارزی» بانک‌های ایرانی، خارج از حیطه شمول قانون عملیات بانکی بدون ربا است.

۲-۶- حسابداری عملیات ارزی در صورت‌های مالی استاندارد جدید

بانک مرکزی، با هدف تهیه صورت‌های مالی استاندارد و نیز ضوابط حاکم بر فعالیت و بهبود گزارشگری در افشای اطلاعات و قابلیت مقایسه صورت‌های مالی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری، اقدام به بازنگری صورت‌های مالی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری در چارچوب استانداردهای بین‌المللی گزارشگری مالی (IFRS) نمود. در

این راستا، بانک مرکزی بخشنامه شماره ۹۴/۳۴۳۷۲۳ مورخ ۱۳۹۴/۱۱/۲۵ را ابلاغ نمود که مشتمل بر ساختار کلی و جزئیات مربوط به نحوه تهیه صورت‌های مالی بانک‌ها است و می‌توان آنرا نخستین استاندارد صورت‌های مالی بانکی در ایران دانست.

بررسی دقیق این استاندارد (صورت‌های مالی بانکی نمونه) نشان می‌دهد که اصلاحات ساختاری بسیار ضروری و مفیدی در ضوابط حسابداری بانک‌ها انجام گرفته است. از جمله: لحاظ بخش مستقلی در سمت منابع ترازنامه، تحت عنوان «حقوق صاحبان سپرده‌های سرمایه‌گذاری»، الزام به تهیه «صورت عملکرد سپرده های سرمایه‌گذاری»، الزام به تشریح انواع ریسک‌های اعتباری، نقدینگی، بازار و عملیاتی خود، الزام به تهیه «صورت عملکرد عملیات قرض‌الحسنه پس‌انداز»، الزام به تهیه جداول مجزا شامل جزئیات اطلاعات «تسهیلات و تعهدات اشخاص مرتبط» و همچنین «تسهیلات و تعهدات کلان» بانک، و....

به‌رغم وجود نقاط مثبت فراوان در صورت‌های مالی استاندارد ابلاغ شده توسط بانک مرکزی، متأسفانه مسئله پیشگفته درخصوص سپرده‌ها و تسهیلات ارزی همچنان در این استاندارد جدید نیز به قوت خود باقی است.

درخصوص تسهیلات اعطایی، مراجعه به یادداشت توضیحی ۱-۳۸ در «صورت‌های مالی بانک نمونه» نشان می‌دهد کلیه درآمدهای حاصل از تسهیلات ارزی اعطایی، هر چند ظاهراً تحت انواع مختلف عقود اسلامی اعطا شده، اما همگی به‌عنوان «درآمد غیرمشاع» بانک در نظر گرفته شده است.

۴۹- خالص سود (زیان) سرمایه گذاری ها

۱۳۹۱			۱۳۹۲		
جمع	ریال (مشاع)	ریال (غیر مشاع)	جمع	ریال (مشاع)	ریال (غیر مشاع)
میلیون ریال	میلیون ریال	میلیون ریال	میلیون ریال	میلیون ریال	میلیون ریال
XX	XX	XX	XX	XX	XX
XX	XX	XX	XX	XX	XX
XX	XX	XX	XX	XX	XX
XX	XX	XX	XX	XX	XX
XX	XX	XX	XX	XX	XX
XX	XX	XX	XX	XX	XX

سود (زیان) تحقق یافته سرمایه گذاری ها

سود سهام شرکتها

سود (زیان) حاصل از فروش سهام شرکتها

جمع سود (زیان) تحقق یافته سرمایه گذاری ها

سود (زیان) افزایش (کاهش) ارزش سرمایه گذاری ها

خالص سود (زیان) افزایش (کاهش) ارزش سرمایه گذاریها

خالص سود (زیان) سرمایه گذاری ها

این در حالی است که اگر منابع لازم برای اعطای تسهیلات ارزی یا سپرده گذاری ارزی بانک نزد سایر بانکها و یا سرمایه گذاری های ارزی بانک، از محل سپرده های سرمایه گذاری ارزی تأمین شده باشد، بانک در خصوص این منابع صرفاً نقش وکیل را دارد و باید سود حاصل از این عملیات را، پس از کسر حق الوکاله خود، میان سپرده گذاران ارزی توزیع نماید. در واقع، گویی در اینجا نیز فرض شده است که بانک «مالک» کلیه سپرده های ارزی است و درآمد حاصل از سرمایه گذاری این سپرده ها، جزء درآمدهای غیرمشاع و تماماً متعلق به بانک است. این در حالی است که چنین برداشتی صرفاً در مورد سپرده های ارزی قرض الحسنه پس انداز و جاری صادق است و نه در مورد سپرده های ارزی سرمایه گذاری.

مراجعه به یادداشت توضیحی ۲۸ در صورت های مالی بانک نمونه که شامل جزئیات سپرده های سرمایه گذاری مدت دار بانک است، نشان می دهد که بانکها مجاز به جذب انواع سپرده های سرمایه گذاری کوتاه مدت و بلندمدت ارزی هستند.

۴۸-۱ - سپرده های سرمایه‌گذاری مدت دار به تکنیک ریال و ارز

۱۳۸۱			۱۳۸۲			
جمع	ریال	ریال	جمع	ریال	ریال	
میلیون ریال	میلیون ریال	میلیون ریال	میلیون ریال	میلیون ریال	میلیون ریال	سپرده های سرمایه‌گذاری کوتاه مدت
XX	XX	XX	XX	XX	XX	سپرده های سرمایه‌گذاری کوتاه مدت ویژه
						سه ماهه
XX	XX	XX	XX	XX	XX	شش ماهه
XX	XX	XX	XX	XX	XX	نه ماهه
						سپرده های سرمایه‌گذاری بلندمدت
XX	XX	XX	XX	XX	XX	گزارش سپرده
XX	XX	XX	XX	XX	XX	یک ساله
XX	XX	XX	XX	XX	XX	دو ساله
XX	XX	XX	XX	XX	XX	سه ساله
XX	XX	XX	XX	XX	XX	چهار ساله
XX	XX	XX	XX	XX	XX	پنج ساله
XX	XX	XX	XX	XX	XX	

بنابر تعریف، بانک در خصوص این نوع از سپرده‌ها «وکیل» سپرده‌گذاران است، نه مالک (قرض‌گیرنده) سپرده‌ها. بنابراین اشکال پیشگفته وارد است.

از سوی دیگر، نحوه تعامل بانک با سپرده‌گذاران در خصوص سپرده‌های ارزی نیز، از جهت شیوه محاسبه سود پرداختی به سپرده‌گذاران، در صورت‌های مالی استاندارد ابلاغ شده توسط بانک مرکزی، محل اشکال است. مراجعه به یادداشت توضیحی ۲۹ که ذیل بخش حقوق صاحبان سپرده‌های سرمایه‌گذاری قرار دارد، نشان می‌دهد که در خصوص انواع سپرده‌های کوتاه‌مدت و بلندمدت ریالی، تفاوت سود قطعی و علی‌الحساب ممکن و مفروض دانسته شده (ردیف‌های اول تا هفتم)، اما در خصوص سپرده‌های ارزی (بخشی از سپرده‌های ارزی که در قالب سپرده سرمایه‌گذاری جذب شده‌اند)، حتی امکان تفاوت میان سود علی‌الحساب پرداختی طی سال و سود قطعی نیز در نظر گرفته نشده است.

۲۹- سود پرداختنی سپرده های سرمایه گذاری مدت دار

مانده در ۱۳۸۲/۱۲/۲۹	سود پرداختی طی سال	تفاوت سود قطعی و علی الحساب	سود علی الحساب طی سال	مانده در ۱۳۸۱/۱۲/۲۹	
میلیون ریال	میلیون ریال	میلیون ریال	میلیون ریال	میلیون ریال	
XX	(XX)	XX	XX	XX	سپرده های کوتاه مدت
XX	(XX)	XX	XX	XX	سپرده های کوتاه مدت ویژه
XX	(XX)	XX	XX	XX	سپرده های یکساله
XX	(XX)	XX	XX	XX	سپرده های دوساله
XX	(XX)	XX	XX	XX	سپرده های سه ساله
XX	(XX)	XX	XX	XX	سپرده های چهارساله
XX	(XX)	XX	XX	XX	سپرده های پنج ساله
XX	(XX)	XX	XX	XX	گواهی سپرده
XX	(XX)	XX	XX	XX	سپرده های ارزی
XX	(XX)	XX	XX	XX	

در واقع روشن است که سود پرداختی به سپرده های سرمایه گذاری ارزی، هر چند ظاهراً به عنوان «سود علی الحساب» نامگذاری شده، اما از آنجا که هیچ رویه حسابداری برای محاسبه سود قطعی پیش بینی نشده، لذا وجود تفاوت میان سود قطعی و سود علی الحساب نیز سالبه به انتفاع موضوع است. یعنی برای سپرده های سرمایه گذاری ارزی، نرخ سود ثابتی در نظر گرفته شده و به منظور حفظ ظاهر شرعی، نام «سود علی الحساب» بر آن نهاده شده است.

جمع بندی و نتیجه گیری

اجرای صحیح عقود در بانکداری بدون ربا، خصوصاً عقد وکالت درخصوص سپرده های سرمایه گذاری، مستلزم به کارگیری ضوابط حسابداری ویژه ای است که منعکس کننده رویکرد بانکداری بدون ربا در صورت های مالی بانکها باشد. از

جمله این ضوابط، تفکیک درآمدهای بانک به مشاع و غیرمشاع و همچنین تدوین صورت حق‌الوکاله (یا صورت عملکرد سپرده‌های سرمایه‌گذاری) است.

از آنجا که ماهیت سپرده‌گیری و تسهیلات‌دهی در حوزه ریالی و ارزی مشابه است، انتظار می‌رود قراردادهای مربوط و همچنین ضوابط حسابداری دو حوزه ریالی و ارزی نیز تا حدود قابل توجهی مشابه یکدیگر باشد. اما بررسی دقیق مقررات بانک مرکزی از جمله دستورالعمل‌های محاسبه سود قطعی سپرده‌های سرمایه‌گذاری و دستورالعمل سود مشاع از یک سو و صورت‌های مالی سال‌های گذشته بانک‌ها (صورت سود و زیان) و صورت‌های مالی بانکی استاندارد ابلاغ شده توسط بانک مرکزی از سوی دیگر، نشان می‌دهد فرایندهای حسابداری مربوط به سپرده‌ها و تسهیلات ارزی کاملاً متفاوت با بخش متناظر ریالی است.

در واقع هر چند در قراردادهای سپرده ارزی بانک‌ها، «علی‌الحساب بودن سود پرداختی» و «به‌کارگیری مشاع سپرده‌ها» تصریح شده است، اما فرایندهای حسابداری تعریف شده برای بخش ارزی، عملاً امکان تحقق این امور را از بین برده است. لحاظ شدن درآمد حاصل از تسهیلات ارزی در بخش درآمدهای غیرمشاع بانک، لحاظ نمودن سود پرداختی به سپرده‌گذاران ارزی به‌عنوان هزینه بانک و نهایتاً فقدان صورت حق‌الوکاله (یا صورت عملکرد سپرده‌های سرمایه‌گذاری) برای سپرده‌ها و تسهیلات ارزی، همگی گواه بر عدم رعایت الزامات و اقتضائات بانکداری بدون ربا در خصوص منابع و مصارف ارزی است.

این در حالی است که استانداردهای شرعی و حسابداری بین‌المللی که طی یک دهه اخیر توسط سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (AAOIFI) طراحی شده است، هیچگونه تمایزی میان واحدهای پولی سپرده‌های جذب شده بانک‌های اسلامی قائل نشده است.

بر این اساس، از چالش‌های مهم نظام بانکی کشور در حوزه ارزی، روال‌های حسابداری فعلی در خصوص منابع و مصارف ارزی بانک‌ها است که کاملاً مشابه

روال‌های تعریف شده در بانکداری متعارف (ربوی) است. اصلاح این نقیصه که ناشی از خلأ قانونی و مقرراتی است، در بازنگری قانون عملیات بانکی بدون ربا که طی سال‌های اخیر در دستور کار بانک مرکزی و مجلس شورای اسلامی قرار گرفته است، ضروری به نظر می‌رسد.

کتاب‌نامه

الف. فارسی

- ۱- استانداردهای سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی (AAOIFI)
- ۲- اولین تجربه پرداخت سود قطعی به سپرده‌گذاران، بانک و اقتصاد، شماره ۱۶، صفحه ۴۸.
- ۳- بخشنامه شماره ۹۴/۳۴۳۷۲۳ بانک مرکزی مورخ ۱۳۹۴/۱۱/۲۵
- ۴- بخشنامه شماره ۱۲۶۳۳۱/۸۷ بانک مرکزی مورخ ۱۳۸۷/۲/۱۹.
- ۵- بخشنامه شماره ۳۷۸۵۲/۹۳ بانک مرکزی مورخ ۱۳۹۳/۲/۱۶.
- ۶- بخشنامه شماره مب/۱۷۹۹ بانک مرکزی مورخ ۱۳۸۲/۱۰/۱۸ (دستورالعمل اجرایی چگونگی محاسبه سود قطعی سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار با احتساب حق الوکاله به کارگیری سپرده‌ها).
- ۷- حسن مدرکیان، حسین کرباسی یزدی، عباس خوش‌مهر: *ارزیابی سودمندی بندهای گزارش حسابرس مستقل و بازرس قانونی در شفافیت صورت‌های مالی بانک‌های تجاری*، پژوهشنامه حسابداری مالی و حسابرسی، پاییز ۱۳۸۹ (شماره ۷).
- ۸- حسین میثمی، وهاب قلیچ: *آسیب‌شناسی اجرای بانکداری اسلامی در کشور: دلالت‌هایی برای تحول در نظام بانکی*، تازه‌های اقتصاد، تابستان ۱۳۹۰ (شماره ۱۳۲).
- ۹- دستورالعمل «محاسبه سود مشاع» مصوبه جلسه ۱۲۰۰ شورای پول و اعتبار مورخ ۲۹/۲/۱۳۹۴.

۱۰- سید علی روحانی، سید مهدی بنی‌طبا: *آسیب‌شناسی نظام بانکی ۷- نظارت شرعی بانک مرکزی*، مرکز پژوهش‌های مجلس، اردیبهشت ۱۳۹۵ (شماره مسلسل ۱۴۷۹۱).

۱۱- سید مهدی بنی‌طبا: *نقد شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع توسط نظام بانکی و ارائه پیشنهادات اصلاحی*، پایان نامه کارشناسی ارشد در دانشگاه تهران، ۱۳۹۳.

۱۲- صورت‌های مالی بانک‌های داخلی در سال‌های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۳.

۱۳- فرشته ملاکریمی، وهاب قلیچ: *موانع حذف ربا از نظام بانکی ایران و ارائه راهکارهای اصلاحی*، پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی (MBRI-PP-95004)، خرداد ۱۳۹۵.

۱۴- *قانون عملیات بانکی بدون ربا*، مصوب ۱۳۶۲.

۱۵- *قانون برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی*، مصوب ۱۳۸۹.

۱۶- محمدتقی ضیایی بیگدلی: *زمینه‌های حسابداری در بانکداری اسلامی*، پژوهشنامه اقتصادی، بهار ۱۳۸۰.

۱۷- مهدی قائمی اصل، شهاب متین، صادق بافنده، سید مهدی موسوی: *بررسی عوامل تعیین‌کننده سود خالص در بانکداری بدون ربا با تأکید بر تفاوت سود قطعی و علی‌الحساب*، مطالعات اقتصاد اسلامی، بهار و تابستان ۱۳۹۵ (شماره ۱۶)

ب. انگلیسی

- 1- Financial Accounting Standard No. 1 – General Presentation and Disclosure in the Financial Statements of Islamic Banks and Financial.
- 2- Financial Accounting Standard No. 5 – Disclosure of Bases for Profit Allocation between Owner's Equity and Investment Account Holders.
- 3- Shari'a Standard No. (40): ***Distribution of Profit in Mudarabah-based Investments Accounts.***